

RANQANATAN TƏSNİFATININ YARANMASI, İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ QURULUŞU

Aşur ƏLİYEV

*Kitabxana resursları və informasiya axtarış sistemləri kafedrasının dosenti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı, BDU
ashuraliyev@mail.ru*

Создание классификации РАНГАНАТАН, ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ И СТРУКТУРЫ

Резюме: статья посвящена анализу создания, этапов развития и структуру классификация выдающихся индейскому библиотекеведу, библиографу и документаведу Ранганатан

RANGANATHAN CLASSIFICATION CREATION, STAGES OF DEVELOPMENT AND STRUCTURE

Abstract: The article analyzes the creation, stages of development and the structure of the classification of outstanding Indian librarianship, bibliographies and documentationship Ranganathan

Açar sözlər: Faset təsnifatı, sənəd, kitabxana, predmet, rubrika.

Keywords: Facet classification, documentation, library, subject.

Ключевые слова: классификация грань, документация, библиотека, предмет.

Giriş.

XX əsr xarici ölkə kitabxanaşünaslığında hind kitabxanaşünası və riyaziyyatçısı Ş.Ranqanatanın (1892-1972) əsərləri çox məşhurdur. O, kitabxana-bibliografıya və sənədləşdirməyə dair 50-dən çox kitabın, 1500 məqalənin müəllifidir.

Ş.Ranqanatanın məqalələrini çap etdirmək üçün Hİndistanda xüsusi jurnal (kitabxanaçı) buraxılırdı. O, bir sıra universitet kitabxanalarının direktoru, ali kitabxanaçılıq məktəblərinin və jurnalının təşkilatçısı, Hindistan Kitabxana Cəmiyyətinin prezidenti olmuşdur. Onun kitabxana elmində 5 qanun (1931) əsəri daha məşhurdur. Burada kitabxanaşünaslığın elmi fənn kimi əsas prinsipləri, kitabxanaların ictimai rolu, təsnifatın nəzəri məsələlərindən danışılır.

Ranqanatanın beş qanunu aşağıdakılardır:

1. Kitab istifadə üçündür;
2. Hər oxucuya öz kitabını;
3. Kitabı öz oxucusuna;
4. Oxucu vaxtına qənaət;

5. Kitabxana inkişafda olan orqanizmdir.

Onun çoxaspektli " İki nöqtə vasitəsilə təsnifləşdirmə əsəri ilk dəfə 1933-cü ildə çap olunmuşdur. Ş.Ranqanatanın UOT-da istifadə edilən indekslərin kombinasiyalı qurulması metodunu inkişaf etdirir. Onun qurduğu cədvəllər 1-ci nəşrdə "xarakteristika" sonralar "fasetlər" adlandırılır. Məsələn, bitkiçilik şöbəsində fasetlər bitginin növü, əlaməti, tərkib hissəsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi, habelə, coğrafi əlamət üzrə müəyyənləşdirilir.

Fasetlərin (yəni predmetə, yaxud məsələyə müəyyən bir cəhətdən baxmaq) bölgüləri hərf və rəqəm işarələrinə malikdir. Məsələn, 25 bağışaqlar, 42 infeksiya xəstəliyi. İndeks belə qurulur:25:42- bağışaqların infeksiyası xəstəliyi Ranqanatanın təsnifat sxemi istifadə üçün mürəkkəb və çətin olduğundan geniş yayılmadı. O, sonralar faset təsnifatı sahəsində fəaliyyətin inkişaf etdirdi.

Məsələnin qoyuluşu. Ranqanatanın faset formuluna görə hər bir əsər 5 cəhətdən nəzərdən keçirilməlidir: konkret anlayış (bilik sahəsi, predmet, sual) maddə (material), enerji (proses, hərəkət), sahə (coğrafi), vaxt (dövr, il). Faset üzrə təsnifat kitab fondunun məzmununu açmağa kömək etdi, təsnifat sxeminin qanunauyğun qurulmasına imkan yaratdı. Onun fikrinə görə, hər bir predmet, məsələn "semestr", "dərs cədvəli", "sessiya" və digər informasiya obyektləri üçün belə iyerarxik təsnifat sistemi qurmaq və onun əsasında məlumat bazası yaratmaq olar. Əgər informasiya obyekti kimi "kitabxana" nı götürmüş olsaq, onun iyerarxik təsnifatını aşağıdakı bölgü əsaslarına görə qruplaşdırmaq olar: "fond", "oxucu", "kataloq", "bibliografik təsvir", "xidmət", "idarəetmə", "uçot və təhlil", "statistika" və s.

Obyektin təsnifatının 2-ci metodu faset təsnifləşdirilməsi adlanır.

Metod tarixən ilk dəfə məşhur hind alimi, kitabxanaşünas və riyaziyyatçı prof. Ş.R.Ranqanatan tərəfindən işlənmiş və "Faset təsnifatı" ("iki nöqtə ilə təsnifləşdirmə"; "Colon (classification)" adlı təsnifat sxeminin yaradılmasında öz təcrübə həllini tapmışdır. Bu təsnifat 1933-cü ildə ilk dəfə ingilis dilində, sonrakı illərdə (1934,1950,1957,1960 və s.) digər dillərdə də 9 dəfə nəşr edilmişdir. 1957-ci ildən sonrakı nəşrlər "Əsas təsnifat" (Basic classification) və "xüsusi

cədvəllər" adı altında çoxcildli variantdan buraxılmışdır. 70- ci illərin əvvəllərində təsnifat " Классификация двоеточием" adı altında ixtisaslaşdırılmış variantda rus dilində nəşr edilmişdir. Həmin illərdən başlayaraq faset təsnifatı SSRİ- də avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərində getdikcə geniş tətbiq edilmişdir. Faset təsnifləşdirilməsi metodu əsasında UOT-un faset- blok tezarusları işlənilib hazırlanmışdır. 90-cı illərdən başlayaraq deyilən metod iqtisadi informasiya təsnifatlarının işlənməsində istifadə edilmişdir.

" Faset təsnifatı", " Faset sistemi", " İki nöqtə ilə təsnifləşdirmə" hazırdə təsnifatın sinonim adları kimi istifadə edilir. 1960-cı ildə təsnifatın 6-cı nəşri iki cilddə və nisbətən tam əhatədə hazırlanmış və buraxılmışdır. Həmin buraxılış 37 şöbədə ibarət olan iki cildlik faset təsnifatı sxemidir. Birinci cilddə (" Basic classification") kitablar üçün əsas təsnifat sxemi, ikinci cilddə (" Special

classification") məqalələr və digər nəşrlər üçün xüsusi təsnifat sxemi öz əksini tapmışdır.

Ş.R.Ranqanatanın fikrinə görə ona qədər olan təsnifat sxemləri sadalama təsnifatıdır. Onlar XX əsr üçün xarakterik olan sənədlərin qeyri-məhdud və çoxcəhətli məzmununu axtarış sistemlərində ifadə etmək üçün yararlı. Sadalama təsnifatı təsnifləşdirmə ilə məşğul olan şəxsə konkret sənədin məzmun aspektlərinə uyğun indekslər formalaşdırmağa imkan vermir, onu konkret işə az uyğun olan hazır sxemlə işləməyə məcbur edir. Buna görə də Ş.Ranqanatan istənilən sənədin çoxcəhətli məzmununu kifayət qədər sərbəst detallaşdırmağa və əlaqədar anlayışlarla ifadə etməyə imkan verən yeni təsnifat konsepsiyası işlənmiş və onu "Faset təsnifatı" nda təcrübə cəhətdən tam reallaşdırmışdır. Ranqanatanın sistemi əsasında digər mütəxəsislər tərəfindən müxtəlif ölkələrdə faset təsnifat sistemləri işlənmişdir.

Faset təsnifatından üç ideya (kateqoriya təhlili, faset düsturu, çoxcəhətli əlaqələrin təsviri, əksi) ən mütərəqqi ideya kimi götürülərək, müasir dövrə qədər bütün informasiya fəaliyyətində istifadə edilir.

Deyildiyi kimi, faset təsnifatı ümumi şöbədə və 37 sahəvi şöbədə ibarətdir. Ümumi şöbə (Generalia) dörd əlavə şöbədə təşkil edilmişdir.

Bütünlükdə elm (Universe of knowledge), kitabxanaşünaslıq (library science), kitabşünaslıq (book science), jurnalistika (journalism). Sonra bilik sahələrinə görə 37 şöbə verilir. Məsələn

A – Təbiət elmləri E – Kimya K – Zoologiya

Az – Riyaziyyat elmləri F – Kimya texnologiyası Kz – Heyvandarlıq

V – Riyaziyyat G – Biologiya L – Tibb

Bz – Fizika elmləri H – Geologiya Lz – Əczaçılıq

S – Fizika Hz – Dağ-mədən işi M – Faydalı incəsənət

D – Mühəndislik İ – Botanika MzA – Humanitar elmlər

J – Aqrokimya N – Təsviri incəsənət

Faset təsnifatında hər bir şöbənin daxili struktur sxeminin qurulması metodu sonralar bütün informasiya fəaliyyəti sahələrində ən səmərəli metod kimi geniş istifadə edilmişdir. Metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əsas şöbələr üçün müəllif bir neçə xüsusi standart cədvəllər işləmişdir və bunları ümumilikdə xarakteristikalar adlandırmışdır. Məsələn, " N- Təsviri incəsənət" şöbəsində aşağıdakı cədvəllər verilmişdir:

Kanonik bölgü

NA – memarlıq

ND – heykəltaraşlıq

NM – qrafiki incəsənət

NQ – rəsm

NR – musiqi

NT – teatr

" NA – Memarlıq" altşöbəsi aşağıdakı xarakteristikalara və ya xüsusi cədvəllərə bölünmüşdür.

Mənşəyinə görə İşin xarakterinə görə Növünə görə

Çin Kommersiya Binalar

Yapon Plan Yaşayış evləri

Hind Profil Otel (mehmanxana)

Avropa Seksiya Muzeylər

Yunan Maket və s. Xüsusi binalar və s.

İtaliyan

Bu cədvəl vahidlərindən hər biri “memarlıq” altşöbəsi üçün standart cədvəllər hesab olunur. Vahid bir əlamət və ya aspekt üzrə hər bir cədvəlin təsnifat bölgüsünün məcmusunu Ranqanatan faset adlandırır. “Memarlıq” altşöbəsi “mənşə”, “binanın növü” (şəxsi faset), “işin xarakteri” (təsir faseti) kimi fasetlərə bölünmüşdür.

Fasetlərdə anlayışların məzmunu hər bir bölgü həddində bir neçə sahəvi əlamətlərlə ifadə edilir. Bir sahəvi əlamət bölgüsü nəticəsində yaradılmış kompleks predmetlər “izolotlar” və “fokuslar”, yaxud “bölünən anlayışlar sistemi” əmələ gətirir. Yuxarıda verilmiş nümunədə “Hind memarlığı”, “Hind muzeyləri”, “Hind kompozisiyası” və s. izolotlar və ya fokuslardır. Hər bir anlayış ayrıca müstəqil vahid kimi baxılma aspektinə görə müəyyən daxil edilir və buda bir qədər sonra deyəcəyimiz destrektor təsnifatını xatırladır.

Sahəvilik əlaməti – anlayışın məzmun aspektini, fokus isə anlayışın həcmi xarakterizə edən predmetləri bildirir. Buna görə də faset sistemində “fokuslaşdırma”, yəni fokusda yerləşdirmə, əksətdirmə anlayışı geniş istifadə olunur. Ranqanatan görə fokuslaşdırma müəyyən bir faset daxilində spesifik bölgü həddi almaq üçün anlayışın həcmi intensiv şəkildə genişləndirilməsidir. Bu baxımdan Ranqanatan iyerarxi təsnifat sistemlərindən daha irəli gedir. Məsələn, UOT-da

müəyyən anlayışın müxtəlif aspektlərdən baxılması yalnız nəzərdə tutulur, ehtimal olunur, səpələnmiş və ayrılmış formadadır. Faset təsnifatında isə anlayışın müxtəlif aspektdən açılması əsas, real və faktiki formadadır və universal vasitədir. Buna görə də faset təsnifatını çoxaspektli təsnifat adlandırırlar. O, iyerarxi təsnifatlar kimi sırf sxemlər toplusu deyildir. Lakin qeyd etməli ki, UOT-un analitik təyinedicilərinə fasetləşdirmə qarışıq və dağınıq formadadır, real və vahid məntiqi sistemdə deyil.

Təbiətdə və cəmiyyətdə predmet, proses və hadisələrin müxtəlif əlamət və xassələri olduğu kimi, faset təsnifatında da şöbələrin müxtəlif bilik və fəaliyyət sahələrinə dair çoxlu xarakteristikaları vardır. Bu xarakteristikalar fasetlərdir. Təsnifatın şöbələri və digər bölümləri əlaqədar xarakteristikalar məcmusuna əsaslanır. Onlar bir neçə əsas kateqoriyalara bölünə bilər. Ranqanatan bütün predmet və sahələr üçün xarakterik olan 5 kateqoriya müəyyən etmişdir.

1. P – Fərdilik (personality) – predmet və anlayışın özünəməxsus xüsusiyyəti, digərlərindən fərqləri

2. M – Materiya, maddə (matter) – predmetlərin ibarət olduğu materiallar yaxud həmin materialların xarakteri (məs: tikinti materialları, tədris materialları, arxiv materialları və s.)

3. E – Enerji (energy) - əməliyyat, hərəkət, proses anlayışlarına uyğundur və hərəkəti, təsiri xarakterizə edir. Məs: idarəetmə, təmir, sınaq və s.

4. S – Yer, məkan (space) – məkan təyinatını ifadə edir. Məs, yer kürəsi, ölkələr, şəhərlər, yaşayış məntəqələri, çaylar, dağlar və s.

5. T – Zaman (time) – faktın, hadisənin, prosesin və s.nin zaman göstəricilərinə ifadə edir.

Sonralar əlaqədar mütəxəssislər tərəfindən bu kateqoriyalara əlavələr edilmişdir. Məsələn, məşhur ingilis bibliografı, professor, bir neçə dünya elmlər akademiyasının fəxri üzvü B.İ.Vikeri “enerji” kateqoriyasını üç əlavə kateqoriyaya bölür (action – fəaliyyət, property – xassə, operation – hərəkət, əməliyyat).

Lakin faset təsnifatında əsas kateqoriyalar saxlanmışdır. Fasetlərin məntiqi qaydada yerləşdirilməsində mühüm təşkilədiçi funksiyanı faset düsturu yerinə yazılır. Faset düsturu sənədin əsas məzmununu düzgün müəyyən etməyə, yəni faset təhlilinə imkan yaradır. Əlaqədar sənədin məzmununu faset təsnifatı indeksləri ilə təsviri, yəni faset düsturunun yaradılması kateqoriyaların yuxarıda göstərilən ardıcılığı (PMEST) əsasında qurulur. Beləliklə, faset düsturu kateqoriyaların adlarının baş hərflərinə əsasən yaradılır. Faset düsturu təsnifatın əsas baş şöbələrində verilir. Onu şöbə daxilində kanonik bölgülərdə də vermək olar. Məs, D – “Mühəndislik” şöbəsinin faset düsturu: E (P), (P2), (2P); E – “Kimya” şöbəsinin faset düsturu: D (P), (E); (2P) və s.

Spesifik predmetə, məsələn, tutaq ki, “1967-ci ildə Mədrəsədə düyü plantasiyalarının xəstəlikləri” adlı bir kitaba faset təhlili veririk. İlk növbədə hər bir terminin əlaqədar fasetə aid olmasını müəyyənləşdirməli ki: əsas mövzu – kən təsərrüfatı (baş, əsas sinif); düyü (R), xəstəlik (E), Mədrəsə (S), 1957 (T). Bu fasetlər içərisindən göstərilən hər bir terminə dair əlaqədar fokuslar tapılır və onların indeksləri faset düsturuna uyğun olaraq kitabda qeyd edilir. Fokuslar üzrə indekslər aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 13.1) verilir.

Kateqoriya Termin İndeks İşarə

Zaman 1957 № 57

Yer, məkan Mədrəsə 441 .

Enerji, hərəkət Xəstəlik 4 .

Məsələ Sifir Nil .

Predmet Düyü 381 .

Əsas mövzu Kənd təsərrüfatı J .

Beləliklə, yuxarıda nümunə kimi adı çəkilən kitabın faset təsnifatı indeksli belə olacaqdır. J 381:441. № 57

Təsnifatda indeksləri ifadə etmək üçün ərəb rəqəmlərindən, böyük və kiçik latın hərflərindən, qismən yunan hərflərindən istifadə edilir.

Faset təsnifatı haqqında daha geniş danışmaq olardı. Lakin “informatika” da faset təsnifatının kateqoriya bölgüsü nəzərə alınır, yalnız fasetlər və onların fo-

kuslarının qurulmasının ümumi konsepsiyası götürülür və informasiya obyektlərinin cədvəl formasında təsvirində istifadə olunur. Belə cədvəllərə aid nümunə aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

F1,... F2,... F3,... Fi,... Fn

Fasetlər

Sütunların adları seçilmiş təsnifat əlamətlərinə uyğundur və F1, F2,... Fi,..., Fn – işarə edilmişdir. Məsələn, rəng, paltar ölçüsü, çəki, fakültə, tələbə, polad, dəmir və s. Hər bir xanada fasetin konkret qiyməti verilir. Məsələn, F2 – tələbənin cinsi – kişi, qadın, F3 – fakültə - kitabxanaçılıq, tətbiqi riyaziyyat və kibernetika, jurnalistika və s. Bunlar fasetin fokuslarıdır. Onların adları istənilən qədər ola bilər.

Hər bir obyekt üçün konkret fasetlərin struktur düsturunu ardıcılıqla qurmaq olar. Məsələn:

$K3 = (F1, F2, \dots, Fi, \dots, Fn)$, burada

Fi – fasetdir

0 0 0 0

0 0 0 0

0 0 0 0

0 0

n – fasetlərin miqdarıdır

Tutaq ki, 13.2 şəkildə verilmiş “Fakültə” informasiya obyektini üçün faset cədvəli qururuq. Bu halda: $K3 = (fakültə, yaş, cins, uşaqlar)$

K1 = (Kitabxanaçılıq fakültəsi, 20 yaşa qədər, kişi, uşaqlar)

K2 = (Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika, 21-25 yaşa qədər, qadın, uşaqlar).

İndi bu məlumatları cədvəl formasında təsvir edək (Cədvəl 13.2)

Fakültənin adı Yaşı Cinsi Uşaqlar

Kitabxanaçılıq 20 yaşa qədər Kişi yoxdur

Tətbiqi riyaziyyat

və kibernetika 21-25 yaş qadın vardır

<.....> <.....> <.....> <.....>

Nəticə.

Görkəmli hind kitabxanaşünası, riyaziyyatçısı, sənədsünası Ş.Ranqanatanın Faset təsnifatı XX əsrin ortalarından etibarən beynəlxalq miqyasda sənəd təsnifləşdirilməsi prosesində öz yeniliyi, aktuallığı, sənəd sistemləşdirilməsi məsələsinə özünəməxsus yanaşma tərzilə xüsusi yer tutaraq geniş yayılmışdır. Ş.Ranqanatanın Faset təsnifatı öz mahiyyəti və məzmunu etibarilə dünya kitabxanaşünası, bibliografiyaşünası və sənədsünasında ciddi elmi-nəzəri və metodik-təcrübi konsepsiya kimi oluqca yüksək əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Kitabxana işinə dair normativ aktlar .-B., 2001.-51s.
2. Kitabxanaşünaslıq (kitabxana kataloqları): Dərs vəsaiti.-B.:BDU,1996.211s.
3. Kitabxana kataloqları : Dərslik.-B.: Maarif, 1974.-339s.
4. Mehdiyev İ.M, Rüstəmov Ə.M. Elmi-texniki məlumatın təşkili və axtarış sistemləri.- B.: Maarif, 1976-176 s.
5. Rüstəmov Ə.M. İnformatika (kitabxanaşünaslıq informatikası) : Dərslik.- B., 2002.- 511s.
6. Ранганатан Ш. Классификация двоегодия. Пер.с.англ.- М., 1970.- 422с
7. Эйделътан Б. Ю Библиотечная классификация и систематический каталог.- М.: Книга , 1977- 311 с.
8. Шамурин Е.М. Очерки по истории библиотечно библиографической классификации : Т.2.- М.: ВКП, 1959.- 269 с.

Məqalə BDU-nun Kitabxana resursları və informasiya axtarış sistemləri kafedrasının aprel 2015-ci ili 16 tarixli 7 sayılı iclasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür.

Rəyçilər: prof. X.İ.İsmayılov, dosent S.A.Xələfova.